

Κεφάλαιο 4

4. Οι σχέσεις με τους αντιπάλους

4.1. Μια ιδιότυπη συνομιλία

Ίσως δεν είναι άστοχο να συσχετίσουμε με τα φαινόμενα στα οποία αναφερθήκαμε στην προηγούμενη ενότητα και κάτι ακόμα: την πληθώρα των γερμανικών μεταφράσεων που παρουσιάζεται στο πρώτο διάστημα της Κατοχής. Τότε η *Νέα Εστία* αφιερώνει πάμπολλες σελίδες σε γερμανούς κλασικούς με μεταφράσεις (Γκαίτε, Χέλντερλιν, Ρίλκε, αλλά και Νίτσε: μετάφραση του *Η γέννηση της φιλοσοφίας*, από τον Χουρμούζιο), ή μελέτες για το έργο τους. Και στα *Πειραιϊκά Γράμματα*, παρόλο που το έντυπο αυτό δεν δημοσιεύει παρά ελάχιστες μεταφράσεις, πάλι θα βρούμε μεταφράσεις του Γκαίτε· μία από αυτές η νεαρή εκδότρια, φιλόλογος και ποιήτρια Ισιδώρα Καμαρινέα, την αφιερώνει στον «φιλέλληνα κι εκλεκτό καθηγητή μου κ. R. Fahnner και στο σεμινάριό του»¹.

Δεν συμβαίνει κάτι αντίστοιχο με τους Ιταλούς, που έχουν οπωσδήποτε και αυτοί κάποιο μερίδιο στις μεταφράσεις, αλλά το ποσοστό τους είναι συγκριτικά αμελητέο. Επίσης το φαινόμενο των γερμανικών μεταφράσεων τελειώνει μαζί με την πρώτη φάση της Κατοχής: το 1943 θα είναι πια αμελητέο.

Τι τρέχει; Δεν πρόκειται για υποχρέωση κατόπιν πιέσεων – τότε θα είχαν και οι Ιταλοί το μερίδιό τους, ενώ το φαινόμενο θα συνεχιζόταν σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής². Πρόκειται, πιστεύω, για μια ιδιότυπη συνομιλία. Όταν ο Νίκος Βέης τον Μάιο του '41 αρχίζει να δημοσιεύει τις εντυπώσεις του Φερδινάνδου Γρηγορόβιου –που ανήκε «εις τους ονομαστωτέρους πολίτας της Γερμανίας και της Ιταλίας, αλλά και εις τους αγνοτέρους φίλους της Ελλάδος»– από τα ταξίδια του στην Ελλάδα κατά το 1880, αυτό το κάνει για να αναδείξει τον αλλοτινό θαυμασμό των Γερμανών: «Η παραμονή ενταύθα, εν Αθήναις, σημαίνει λουτρόν εντός του αιθέρος του πνεύματος», γράφει ο Γρηγορόβιος, κάτι που αξιοποιείται από τον Βέη για να υποδείξει έμμεσα στους τωρινούς Γερμανούς ποια αρμόζει να είναι και η σημερινή τους στάση³.

Σίγουρα δεν είναι υπό πίεση ούτε ο Σικελιανός όταν, γράφοντας το «Σημερινό ελληνοκεντρικό πνευματικό μας αίτημα», που αναφέρεται, όπως είπαμε, στην ανάγκη να διαμορφώσουν οι διανοούμενοι της Ελλάδας μια νέου είδους μόρφωση για τον λαό της, τελειώνει με επίκληση στον «Ελληνοκεντρικό μεγάλο Γκαίτε»⁴.

Η ιδιότυπη αυτή συνομιλία των πρώτων ημερών μπορεί να μετατράπηκε λίγο αργότερα, μέσω των μεταφράσεων των γερμανών κλασικών, σε μια υπενθύμιση στους παρόντες Γερμανούς ότι έχουν ξεστράτισει από τις «αιώνιες αξίες του πνεύματος» και από την παράδοση του ανθρωπισμού. Ο Ελύτης πολλά χρόνια αργότερα θα πει, αναφερόμενος στις κατοχικές αναγνώσεις του Χέλντερλιν: «Μου άρεσε, τριγυρισμένος από Γερμανούς, ν' ανακαλύπτω ένα Γερμανό που μου έδειχνε ανάποδα το είδωλό τους»⁵.

Πάντως απέναντι στους Γερμανούς δεν έλειψε ίσως, εκ μέρους κάποιων διανοουμένων, ένας κάποιος σεβασμός: αλληπάλληλες είναι οι σχετικές δηλώσεις του Θεοτοκά στο ημερολόγιό του πως «δεν τους μισεί» γιατί έχουν κάτι «από το μεγαλείο της τραγωδίας»⁶.

4.2. Μια συνεργασία: το *Κουαδρίβιο* και ο *Εικοστός Αιώνας*

Απέναντι στους Ιταλούς τα αισθήματα ήταν διαφορετικά: περιφρόνηση στην αρχή, συμπάθεια μετά την ήττα τους. Ενδιαμέσως πάντως, την εποχή της κυριαρχίας τους, υπήρξε εκ μέρους κάποιων λογίων συνεργασία στο πεδίο της τέχνης.

Αν οι μελέτες για τους γερμανούς κλασικούς και οι μεταφράσεις δεν εμπίπτουν στην κατηγορία της «συνεργασίας», κάποιου είδους συνεργασία υπήρξε εντούτοις ανάμεσα σε ορισμένους λογοτέχνες και στον κατακτητή. Από το φθινόπωρο του 1941 έως τις αρχές του 1943 κυκλοφόρησε μια ελληνόφωνη ιταλική εβδομαδιαία εφημερίδα, το *Κουα-*

1 Ισιδώρα Καμαρινέα, «Εγίρα», *Πειραιϊκά Γράμματα*, τχ. 1 (Ιουλ. 1942), σ. 38.

2 Κανένας λόγος δεν γίνεται για πιέσεις ούτε στα μετακατοχικά τεύχη της *Νέας Εστίας*, όταν αποκαλύπτονται τέτοιου είδους καταστάσεις. Ρητή αναφορά σε αναγκαστική δημοσίευση γίνεται μόνο για ένα κείμενο του Μιχ. Ιακωβίδη για τον «εμπνευσμένο καλλιτέχνη του Τρίτου Ράιχ» Άρνο Μπρέκερ, στη *Νέα Εστία* 31 (1.1.1942), σ. 43-46.

3 Ν. Βέης, «Ο Φερδινάνδος Γρηγορόβιος και εντυπώσεις αυτού εξ Ελλάδος», *Νέα Εστία* 29 (1-15.5.1941), σ. 378. Το άρθρο συνεχίζεται σε πολλά τεύχη του περιοδικού.

4 Άγγ. Σικελιανός, «Το σημερινό ελληνοκεντρικό πνευματικό μας αίτημα», *Νέα Εστία* 29 (1-15.5.1941), σ. 362-364.

5 Οδ. Ελύτης, «Χρονικό...», *ό.π.*, σ. 288.

6 Γ. Θεοτοκάς, *Ημερολόγιο*, *ό.π.*, σ. 284, 380. Πβ. και την άποψη του Χάγκεν Φλάισερ για τη μάλλον αγαθή σχέση Ελλήνων και Γερμανών κατά το πρώτο διάστημα της Κατοχής, *Στέμμα και σβάστικα*, Α', Αθήνα χ.χ., σ. 117-120, αν και ίσως πρέπει να διατηρήσει κανείς μια επιφύλαξη ως προς το εύρος και τη διάρκεια της ανοχής.

δρίβιο, «αφιερωμένη εις την Ιταλο-ελληνικήν συνεργασίαν». Λίγα ίχνη μάς έχουν μείνει από αυτό το έντυπο⁷. Ο Θεοτοκάς σημειώνει στο ημερολόγιό του, 31.3.1942, τους συνεργάτες της πολύ ενοχλημένους: «Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, της Ακαδημίας Αθηνών, δέχτηκε να συνεργαστεί [...] . Το άρθρο του βρίσκεται στον αριθ. 1. Άλλοι γνωστοί λόγιοι που συνεργάστηκαν ο Κ. Καιροφύλας και ο Ν. Λάσκαρης». Και προσθέτει σε κατοπινή χρονολογία, μέσα στο 1943: «Αργότερα ο Κλέων Παράσχος, ο Φώτης Κόντογλου, ο Αλέκος Λιδωρίκης, ο Δημ. Μπόγρης, ο Ν. Ποριώτης, ο Γατόπουλος, ο Μιχ. Τόμπρος κ.ά. Περισσότεροι από όσους περιμέναμε»⁸.

Το έντυπο το διέυθυνε ο δημοσιογράφος Γιοκαρίνης –διευθυντής επίσης του Εθνικού Θεάτρου αυτή την εποχή– και ειδικευόταν σε ελληνο-ιταλικά θέματα ιστορίας και φιλολογίας. Για παράδειγμα: «Κάλβος και Φώσκολος» από τον Κλέωνα Παράσχο, «Το “ελληνικόν σχολείον Φλαγγίνη” στη Βενετία» από τον Φώτο Γιοφύλλη, ή «Ο Σανταρόζα και οι Έλληνες» από τον Α. Μ. Λιδωρίκη. Όταν πέθανε ο Παλαμάς, η εφημερίδα τού αφιερώνει σχεδόν δύο ολόκληρες σελίδες, με κείμενο του Filippo Maria Pontani: «Η ποίηση του Κωστή Παλαμά. Ένας μεγάλος Έλληνας ποιητής που απέθανε», στο οποίο εξαιρείται ανάμεσα σε άλλα και η βαθύτητα της πατριδολατρίας του ποιητή⁹. Ο Pontani είναι άλλωστε από τους τακτικούς συνεργάτες του περιοδικού¹⁰. Σε κάθε τεύχος της εφημερίδας δίνονται επίσης μαθήματα ιταλικής γραμματικής από τον Ιωάννη Σπ. Κουρούνη, γραμματέα συντάξεως του εντύπου.

Εδώ μπορείτε να δείτε το τεύχος του *Κουαδρίβιο* το αφιερωμένο στον Παλαμά:

<https://lastorianoncancella.wordpress.com/2012/10/10/%CE%BA%CE%BF%CF%85%CE%B1%CE%B4%CF%81%CE%B9%CE%B2%CE%B9%CE%BF-%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%B7-%CE%B5%CE%BA%CE%B4%CE%BF%CF%83%CE%B9%CF%82-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B8%CE%B7> (τελευταία επίσκεψη 1.5.2015).

Η εφημερίδα περιλαμβάνει ακόμα, στην πρώτη και στην τελευταία σελίδα της, ειδήσεις από τον πόλεμο, με σαφή προπαγανδιστικό χαρακτήρα και κάποτε με ρητές ρατσιστικές αιχμές. «Μαύροι δολοφόνοι και τρομοκράται» επιγράφεται το άρθρο του διευθυντή της Τελέσιο Ιντερλάντι: στις Η.Π.Α., γράφει, στρατολογούν μαύρους και βάζουν αυτή τη βάρβαρη φυλή να καταστρέφει με βομβαρδισμούς τον ευρωπαϊκό πολιτισμό.

Οι έλληνες λόγιοι που δέχτηκαν να συνεργαστούν πράγματι δεν ήταν λίγοι. Το έντυπο έδινε στους συνεργάτες του χρηματική αμοιβή και επιπλέον –και το κυριότερο– τρόφιμα. Η ανάγκη της επιβίωσης στάθηκε ισχυρότερη από την άρνηση συνεργασίας¹¹.

Αλλά και ένα ελληνικό έντυπο υπήρξε απολύτως φιλοναζιστικό, *Ο Εικοστός Αιώνας*, με διευθυντή του τον Άριστο Καμπάνη. Κυκλοφόρησαν ουσιαστικά μονάχα δύο τεύχη του, τον Μάρτιο και τον Μάιο του 1942. Μέσα στα παράδοξα μπορούμε να σημειώσουμε ότι συναντάμε εκεί μελέτες για την ελληνική επανάσταση και για τον Κάλβο – ακόμα και άρθρα υπέρ του δημοτικισμού¹².

4.3. Η δίκη των τόνων

Ωστόσο μια άλλη υπόθεση που ξέσπασε στον πνευματικό χώρο κατά τους πρώτους κιόλας μήνες της Κατοχής ενέχει, σε κάποιο βαθμό τουλάχιστον, στοιχεία συνεργασίας ή, έστω, αξιοποίησης των ευκαιριών που πρόσφερε το νέο καθεστώς. Πρόκειται για τη γνωστή «δίκη των τόνων» σε βάρος του Ι. Θ. Κακρυδιή, ο οποίος είχε εκδώσει το 1941 (σε β' έκδοση) και δίδασκε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών το σύγγραμμά του *Ελληνική κλασική παιδεία*, έχοντας απλοποιήσει το τονικό σύστημα. Οι συνάδελφοί του, καθηγητές της Φιλοσοφικής, θεώρησαν, κατά τον Νοέμβριο του '41, κατάλληλη τη στιγμή για να πετύχουν την απόλυσή του με συνοπτικές διαδικασίες. Τον κατηγορήσαν ως αντεθνικό στοιχείο, που όχι μόνο εισάγει καινά δαιμόνια στη γλώσσα αλλά και αποβλέπει στην υποβάθμιση της κλασικής παιδείας και στην αποκοπή από το υψηλό παράδειγμα των αρχαίων προγόνων. Βέβαια η κατηγορία αυτή και το όλον πάθος συνιστά τμή-

7 Έχω δει δύο τεύχη του περιοδικού, που βρίσκονται στα Α.Σ.Κ.Ι. Πληροφορίες για το περιοδικό *Κουαδρίβιο* και για τους συνεργάτες του δίνει ο Γ. Βασιλόπουλος, στο *Άγνωστα χρονικά του αντιστασιακού περιοδικού* Καλλιτεχνικά Νέα, Αθήνα 1982, σ. 55-57.

8 Γ. Θεοτοκάς, *Ημερολόγιο*, ό.π., σ. 351.

9 Το άρθρο αυτό του Pontani δεν υπάρχει στη βιβλιογραφία Κατσίμπαλη, *Νέα Εστία* 53, 54 (1953). Ένδειξη ίσως για την απαξίωση του εντύπου από τους έλληνες διανοούμενους.

10 Τέσσερα άρθρα του αναφέρονται στο Laura Oliveti, *Bibliografia della Letteratura Neoellenica in Italia (1900-1972)*, Αθήνα 1974, λήμμα 333, 343, 344, 347.

11 Πβ. την κρίση του Αλέξ. Αργυρίου, *Ιστορία*, Γ', σ. 62: «Δεν είμαι πρόθυμος να καταγγείλω μια πράξη αθώων προσώπων, των οποίων πάντως οι μεταφράσεις δεν έχουν σχέση με την κατάσταση και ο πονηρός Γιοκαρίνης εκμεταλλευόταν τις οικονομικές τους ανάγκες. Δύσκολοι καιροί για πρίγκιπες και μη».

12 Αλέξ. Αργυρίου, *Ιστορία*, Γ', σ. 59-60.

μα της διαμάχης δημοτικιστών και καθαρευόντων, όμως στις παρούσες συνθήκες οι ενάγοντες δεν διστάζουν καθόλου να επικαλεστούν νόμους της «νέας τάξεως»¹³, να ενισχύσουν τη θέση τους με την κατηγορία ότι ο «ταραχοποιός συνάδελφος» γλωσσικά αριστερίζει¹⁴ και ίσως όχι μόνο γλωσσικά, αφού «ασφαλώς ο γράφας ταύτα [ο Κακριδής] γινώσκει τα έργα της πολιτείας των κομμουνιστών της Ρωσίας», που έχουν προβεί σε ανάλογες μεταρρυθμίσεις, και εισηγείται «το σύστημα των Ελλήνων μαλλιαροκομμουνιστών της Σοβιετικής Ρωσίας»¹⁵. Ο κοσμήτορας της Φιλοσοφικής Σχολής, μάλιστα, ο Φαίδων Κουκουλές, για να καταρρίψει τις μειωτικές, υποτίθεται, για την κλασική παιδεία απόψεις του Κακριδή, αντλεί επιχειρήματα από τη νέα δόξα που αυτή γνωρίζει επί ναζισμού:

Ιδού, κύριοι, τι φρονούσι και εκτός της Ελλάδος περί της αξίας της κλασικής αρχαιότητας. Ο εκφωνητής του ραδιοφωνικού σταθμού του Βερολίνου κατά την 26ην Νοεμβρίου (8.45' μ.μ.) είπε τα εξής άτινα απηχούσι τας γνώμας του Γερμανικού Κράτους, αφού η εκπομπή είναι η επίσημος. «Σήμερον με την αίγλην, την οποίαν απέκτησεν η Γερμανία ήρχισε ζωηροτάτη τάσις προς ρύθμισιν του πολιτιστικού βίου αυτής κατά τα αθάνατα πρότυπα της κλασικής αρχαιότητας [...]. Ούτω συγγραφείς επιφανείς ητοίμασαν δράματα με ονομασίας και υποθέσεις αρχαίας Ελληνικής, η λυρική δε ποίησις, ήτις εις την αρχαίαν Ελλάδα ήκμαζε κατά πολεμικάς εποχάς και ήτις και σήμερον ακμάζει εν Γερμανία, χωρεί κατά την αυτήν κατεύθυνσιν»¹⁶.

Αυτά, στη συνεδρίαση της Συγκλήτου, 9 Δεκεμβρίου 1941. Τελικά ο Κακριδής δεν απολύθηκε με συνοπτικές διαδικασίες, αλλά πέρασε από δίκη, όπου τον υπερασπίστηκαν σημαντικά πρόσωπα από τον πολιτικό και τον πνευματικό κόσμο (με ιδιαίτερο ζήλο και η *Νέα Εστία*), και η υπόθεση έληξε, τον Ιούλιο του '42, με την επιβολή της μάλλον ήπιας ποινής μιας δίμηνης απόλυσης.

Εδώ μπορείτε να δείτε το σύνολο των ντοκουμέντων για τη δίκη των τόνων:

http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/f/d/e/metadata-a1dbced599b67edc173c57950376808a_1240990998.tkl

(τελευταία επίσκεψη 19.4.2015).

13 Όλες τις πληροφορίες τις αντλώ από τον τόμο *Η δίκη των τόνων*, που εξέδωσε η *Νέα Εστία* το 1943, και περιλαμβάνει τα πρακτικά των συνεδριάσεων όλων των οργάνων που ασχολήθηκαν με το θέμα. Η παράκαμψη των συνήθων διαδικασιών με βάση ένα διάταγμα που «έχει εκδοθεί από τινος» προτείνεται από τον Β. Αιγινήτη, ό.π., σ. 42.

14 *Η δίκη των τόνων*, ό.π., σ. 37.

15 Ό.π., σ. 12.

16 Ό.π., σ. 41.